

Н.В. Паляшчук

(Мінск, Інстытут мовы і літаратуры імя
Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі)

ФРАЗЕАЛАГІЗМ *БИТИ ЧОЛОМЪ* У ФАРМУЛЯРЫ ДАКУМЕНТАЎ «КНІГІ ЗАПІСАЎ» (1522–1552)

Фразеалагізм *бити чоломъ*, як вядома, пачынае фіксавацца ў пісьмовых помніках на мяжы XIII–XIV стст. Паводле І.І. Сразнеўскага, за спалучэннем былі замацаваны наступныя значэнні: ‘кланяцца да самай зямлі’, ‘прасіць’, ‘прад’яўляць іск’ (пры наяўнасці займенніка ў вінавальным склоне) [5, 1488], развіццё якіх, лічыцца, звязана са стратай словам *чело* значэнняў ‘лоб’, ‘галава’ [1, 36]. Паходжанне самога фразеалагізма разгледжана Д.С. Кулмаматавым; ім выказана меркаванне пра яго як кальку з усходніх моў, хоць доказы на карысць гэтага ён прыводзіць з тэкстаў пазнейшага часу [3].

Па дадзеных “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, адна з самых ранніх фіксацый фраземы ў старабеларускай пісьменнасці датуецца 1388 г. [2, 14].

Бити чоломъ з’яўляецца базавым элементам формул – канструкцый з адносна пастаянным лексічным складам, граматычнай структурай, з’яўленне і выкарыстанне якіх абумоўлена ў тэкстах пэўнай жанравай разнавіднасці ідэнтычных ці падобных сітуацыйных схем і традыцыі іх афармлення.

Назіранні над матэрыяламі “Кнігі запісаў” (1522–1552), томам 28 Метрыкі Вялікага княства Літоўскага [4], дазваляюць гаварыць пра замацаванасць фраземы ў формулах *narratio* прывілеяў, пацвярджэнняў, інскрыпцый, г.зн. тых частках (клаўзах), у якіх утрымліваўся выклад зместу пытання, якое з’явілася падставай для стварэння дакумента. У разгледжаных актах *бити чоломъ* рэалізуе семантыку ‘звяртацца’ і ‘прасіць’.

Так, *narratio* прывілеяў складаецца з дзвюх частак. Першая частка ўтрымлівае ўказанне на тых, хто звяртаецца да правіцеля, прычыну і абгрунтаванне просьбы. Зачынам гэтай клаўзы выступае формула, пабудаваная па наступнай мадэлі: фразеалагізм *бити чоломъ* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + назва асобы па пасадзе / сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *поведити* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + займеннік *мы* (у месным склоне з прыназоўнікам *передъ*) + злучнік (*ижъ, штожъ, ижъ, о томъ штожъ*): Биль намъ чоломъ маршалокъ нашъ, староста мстиславский, княз Василей Аньдреевичъ Полубенский и поведиль перед нами, што жъ которая дорога великая идетъ

на именьє его на Полюбичи (15, 1542)*. Другая частка narratio ўтрымлівае фармуліроўку просьбы і прадстаўлена складаназалежным сказам з даданай дапаўняльнай часткай, звязанай з галоўнай пры дапамозе злучнікаў *жебыхмо, абы, абыхмо*; базавым элементам галоўнай часткі з'яўляецца фразеалагізм *бити чоломъ* са значэннем 'прасіць': И билъ намъ чоломъ княз Василей, абыхмо ему в томъ ласку н(а)шу вчинили, а за тую працу и трудност в тыхъ работах мостовых прыдали ему мыта над тотъ полугрошокъ, яко первой его бралъ, по тры п(е)н(я)зи (15, 1542).

Некаторыя прывілеі ў narratio ўтрымліваюць толькі адну частку, формула якой прадстаўлена фразеалагізм *бити чоломъ* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + назва асобы па пасадзе / сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *просити* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + займеннік *мы* (у вінавальным склоне) + злучнік (*жебыхмо, абы, абыхмо*): Билъ намъ чоломъ пан Лев Семенович Чижъ и просил нас, абыхмо ему *от* нас в держанье дали дворы н(а)ши Еишишские и Вораны (57, 1541); таксама могуць адзначацца выпадкі з апушчэннем дзеяслова: Билъ намъ чоломъ боярин земли Полоцкое Война Петрович Епимах, абыхмо его пожаловали и дали ему у земли Полоцкой у волости Нищенской село Доложце с пятнадцатъми ч(е)л(о)веки людей н(а)шихъ (140, 1551).

Формула пачатковай нарацыйнай часткі пацвярджэнняў адпавядае формуле зачына прывілеяў, аднак ускладняецца дадатковым выразам *и на то листъ нашъ дали*: Билъ намъ чоломъ воевода полоцкой, маршалоць н(а)шъ, пан Ян Юревичъ Глебовичъ и поведиль перед нами. Што мы перво сего дозволили митрополиту киевскому и галицкому и всея Руси Макарью купити ... именьє. ... И на то митрополиту листъ нашъ дозволенный дали (76, 1542). Маюць месца канструкцыі, у якіх замест дзеяслова *поведити* і спалучэння *и на то листъ нашъ дали* ўжыты выраз *покладалъ передъ нами листъ (о томъ, што, ижъ, въ которыхъ описуетъ)*: Билъ намъ чоломъ бурмистръ места н(а)шого Виленского Максимъ Мартиновичъ Савича. Покладалъ перед нами листъ короля его м(и)л(о)сти и великого кн(я)зя Жикгимонта славное памяти пана *отца* н(а)шого, ижъ который домъ свой *отчизный* маеть он в месте Виленскомъ на Савич улицы (147, 1552).

У канцоўцы narratio *бити чоломъ* рэалізуе семантыку 'прасіць' і суправаджаецца дзеяслоўным словазлучэннем *потвердити нашимъ листомъ*: били намъ чоломъ Богданъ, а Юри Хребтовичи, абыхмо при ономъ суде и сказанью пана воеводиномъ ихъ zostавили и то листомъ н(а)шимъ имъ потвердили (35, 1541).

---

* Ілюстрацыйны матэрыял падаецца паводле выдання [4] з захаваннем графіка-арфаграфічных асаблівасцей. У дужках указаны парадкавы нумар дакумента, час яго стварэння.

У інскрыпцыях (загадах) *narratio* прэзентуецца формулай у складзе фразеалагізма *бити чоломъ* ‘звяртацца’ (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + назва асобы па пасадзе / сацыяльнаму становішчу + імя і прозвішча асобы + дзеяслоў *поведити* (у форме 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку прошлага часу) + займеннік *мы* (у месным склоне з прыназоўнікам *передъ*) + злучнік (*штожь, ижь, о томъ штожь*): Биль намъ чоломъ архиманъдрить Пр(е)ч(и)стое Б(о)гом(а)т(е)ре манастира Печерского в Киеве Софроней и з братьею, старцы того манастира, и поведиль перед нами, штожь ... (20, 1540). Адзначым, што ў інскрыпцыях у адрозненне ад прывілеяў і пацвярджэнняў формулы з фразеалагізмам *бити чоломъ* ‘звяртацца’ / ‘прасіць’ не з’яўляюцца адзінымі. Для гэтага раздзела дакумента паказальныя формулы, у якіх базавымі элементамі выступаюць а) дзеяслоў *поведити*; б) спалучэнне прыслоўя *первей того* і дзеясловаў *писати / дати / жаловати / установити*; в) спалучэнне *тыхъ часовъ / тыми часы* з дзеясловамі *дати / отправити*.

Такім чынам, за мнагазначным фразеалагізмам *бити чоломъ* у матэрыялах “Кнігі запісаў” замацавана значэнне ‘звяртацца’, ‘прасіць’. Фразеалагізм вызначаецца пазіцыйнай замацаванасцю ў адпаведнай структурнай частцы акта (*narratio*) прывілеяў, пацвярджэнняў, інскрыпцый. З’яўляючыся базавым складнікам формул, ён выконвае сігніфікатывую функцыю, г.зн. з яго дапамогай можа вылучацца пэўны раздзел у кампазіцыі дакумента.

Аналіз тэкстаў дзелавога зместу, сабраных ў кнігах Метрыкі Вялікага княства Літоўскага, дае падставу гаварыць пра вельмі высокую частотнасць выкарыстання ў іх фразеалагізма *бити чоломъ*. Гэта ў сваю чаргу дазваляе пагадзіцца з меркаваннем даследчыкаў гісторыі рускай літаратурнай мовы аб тым, што дадзеная фразема не была стылістычна нейтральнай [6, 145], адносілася да паказальных рыс дзелавога пісьма, была яго знакавым, адметным спалучэннем.

1. Волков, С.С. Лексика русских челобитных XVII века / С.С. Волков. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 163 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 2. Биець – варивный / рэд. А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 320 с.
3. Кулматов, Д.С. Бить челом / Д.С. Кулматов // Русская речь. – 1994. – № 1. – С. 109–113.
4. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: АТННАЕUM, 2000. – 312 с.
5. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. / И.И. Срезневский. – М.: Знак, 2003. – Т. 3. – 1000 с.
6. Тарабасова, Н.И. Об одном фразеологизме в частной переписке XVII в. / Н.И. Тарабасова // Исследования по лингвистическому источниковедению / сб. ст. / АН СССР, Ин-т русск. яз.; ред. С.И. Котков, О.А. Князевская. – М., 1963. – С. 144–155.

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ